

KIRSAL KESİMDE KADIN EĞİTİMİ

Özlen ÖZGEN¹, Hatun UFUK²

ÖZET

21.yüzyılın eşiğinde tüm ülkeler demokratikleşmek, çağdaşlaşmak ve geleceğe katkıda bulunmak istemekte, kalkınmanın odak noktasının insan olduğu gerçeğini dikkate alarak, eğitimi en geçerli yatırım olarak kabul etmektedirler. Yüzyıllar boyunca kadınlar üretimin her aşamasında önemli roller üstlendikleri halde, kalkınmanın olanaklarından eşit pay alamamışlardır. Bu durumun temel nedeni ise, eğitim olanaklarından yeterli ölçüde yararlanamamış olmalarıdır. Ülkemizde özellikle kırsal kesimde yaşayan kadınlar eğitim açısından çok daha olumsuz koşullarda bulunmaktadır. Tarımsal üretime çoğu zaman erkeklerden daha fazla katkı sağlamalarına karşın üretim süreci ve sosyo-ekonomik yaşamdaki rol ve katkıları gözönüne alınmamakta, gerçekleştirdikleri üretim resmi kaynaklara yansımamaktadır. Eğitim kadının toplumsal konumu ve istihdam olanakları üzerinde etkili olan en önemli faktördür. Kadınların örgün eğitim sürecine katılmaları ile ilgili engellerin aşılması; genel, mesleki ve teknik eğitime önem verilerek okullaşma oranlarının yükseltilmesi kaçınılmazdır. Ayrıca yaygın eğitim olanakları üzerinde de detaylı biçimde durulması gerekmektedir. Başarılı projeler üretebilmek için hedef grupların planlama aşamasından itibaren projeye katılımlarının sağlanması önemlidir. Projelerin kalıcı olabilmesi için hedef grupların sosyal ve ekonomik yarar sağlamaları esastır. Ayrıca geniş kapsamlı projelerin disiplinlerarası bir yaklaşım ile ele alınması ve katılımcı kuruluşlar arasında etkin bir koordinasyon sağlanması gerekmektedir. Günümüz koşullarında kırsal kesimde yaşayan kadınlara yönelik projelerin öncelikle okuma-yazma öğretme, beceri geliştirme ve pazara yönelik üretim temelinde gelir getirme amacına dayandırılması konusu yaşam düzeyinin yükseltilmesi açısından büyük önem kazanmıştır.

GİRİŞ

Günümüzde ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının azaltılması sürecinin, temelde ülkelerin sahip oldukları insan kapitalinin nitelik ve nicelik özelliklerine dayandırılması konusu genel bir kabul görmektedir. İnsan kalkınmada yeri doldurulamayan tek faktördür. Bu bağlamda, eğitim insan kapitaline en verimli ve en geçerli yatırım olarak kabul edilebilir. İnsan üretici, tüketici ya da yönetici olarak toplumda çeşitli roller üstlenir. Bu rollerin toplumsal yararı en üst düzeye çıkarabilecek şekilde üstesinden gelinebilmesi ancak rollerin gerektirdiği eğitimin sağlanması ile mümkün olabilir.

¹⁾ Doç. Dr., A. Ü. Ziraat Fakültesi, Ev Ekonomisi Yüksek Okulu - ANKARA,

²⁾ Uz. Arş. Gör., A. Ü. Ziraat Fakültesi, Ev Ekonomisi Yüksek Okulu - ANKARA.

Bir ülkenin doğal ve ekonomik kaynaklarının geliştirilerek, insanın hizmetine sunulması temel amaç olmakta, bu amaca ulaşılabilmesi için insan kapitalinin en etkin biçimde katkı sağlayabilecek bir düzeye ulaştırılması gerekmektedir. İnsan refahının ve verimliliğin artırılabilmesi eğitim ile mümkün olmaktadır (Cingi, 1991; Bircan, 1992).

İnsan kapitaline yatırım üretim ve tüketim yetenekleri üzerinde etkili olur. Aileler için üyelerinin sahip olduğu bu yetenekler kazanma, harcama ve diğer faaliyetleri gerçekleştirme açısından olduğu kadar yaşam kalitesi açısından da farklılık yaratır (Deacon ve Firebaugh, 1981). Araştırmalar insana yatırımın tatmini etkilediğini göstermektedir. Dolayısı ile tatmini artıracak herhangi bir insan kaynağı yatırımının, insan kapitaline yatırım olarak dikkate alınması önemlidir (Gönen ve Özgen, 1993).

Dünya inanılmaz bir değişim süreci yaşamakta; insanlar değişmekte, ülkeler arasındaki sınırlar açılmaktadır. Her toplum gerçek anlamda demokratikleşmek, çağdaş uygarlığa ve geleceğe katkıda bulunmak, bugününü ve yarını güvence altına almak istemektedir. Gelişme ve kalkınma kavramları ise, ancak insanın insan olarak niteliklerini geliştirmeyi, insana öncelik vermeyi amaçlamış ve bu amacına ulaşmış toplumlar için anlamlı olarak kullanılabilir-mektedir. Kültürün yaratıcısı olan insan için yapılan eğitim yatırımı en değerli, en verimli yatırım olarak kabul edilmesine karşın kadınların statüsü evrensel olarak düşük bulunmakta, genellikle kadın erkek ile eşit düzeyde eğitim görememektedir. Ancak, eğitim ile toplumsal gelişme arasındaki giderek önem kazanan ilişki ve kadınların toplumsal gelişme içindeki yaşamsal rolleri artık onların ivedi eğitim gereksinmelerinin tüm düzeylerde ve ayırım yapılmaksızın belki de olumlu ayrımcılık yöntemlerinden yararlanılarak karşılanması gerektiğini göstermektedir (Arat, 1992; Fazlıoğlu, 1997).

Ülkemiz tarım ağırlıklı bir toplum olma özelliğini korumasına karşın, nüfusun %35.0'ı kırsal kesimde yaşamaktadır. Ekim 1998 verilerine göre 12 ve daha yukarı yaşta olup kırsal kesimde yaşayan nüfusun % 50.38'i kadınlardan, %49.6'sı ise erkeklerden oluşmaktadır (Anon., 1999a). Ülkemizde kadınların özellikle de kırsal kesimde yaşayan kadınların eğitim açısından daha dezavantajlı grup oldukları bilinmektedir. Kadınların eğitimden yararlanma durumlarına bakıldığında ilk göze çarpan düşük okur-yazarlık oranı ve kadın-erkek okur-yazarlık oranı arasındaki çarpıcı farktır. Kadının statüsü açısından eğitim son derece önemli bir faktördür. Kırsal kesimde kadının statüsünün geliştirilmesi eğitim, sağlık ve istihdam açısından eşit olanaklara sahip olunmasına bağlıdır. Bu durum toplumun sosyal ve ekonomik gelişmesi açısından önemlidir (Bircan, 1992).

Gelişmekte olan ülkelerde, kadınların potansiyel güç birikimlerinin daha rasyonel kullanılması ile ekonomik ve sosyal kalkınmanın hızlandırılabilmesi ve genel refah düzeyinin yükseltilebileceği görüşü yaygın olarak kabul görmektedir. Önemli olan bu görüşü destekleyen ve toplumda kadını hak ettiği konuma getirebilecek politikaların üretilmesidir.

KIRSAL GELİŞME SÜRECİNDE KADIN

Kadının gelişmedeki rolü ve önemi, dünyada özellikle 70'li yıllarda toplumların çeşitli kesimlerinde tartışılmaya başlanmış; "kadın" konusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Saltık ve ark., 1994; Braidotti ve ark.,1995).

Kadınların gelişme sürecindeki yeri ilk olarak Boserup (1970) tarafından gündeme getirilmiştir. "Ekonomik Kalkınmada Kadının Rolü" isimli kitabı geliştirmekte olan ülkelerin ekonomisinde kadınların üretim sektörüne katkılarını inceleyen ilk çalışmalardan biridir. Bu çalışmada,dünyada kadınların erkeklere oranla gelişmenin olanaklarından çok daha az yararlandıkları ve daha da önemlisi, gelişme programlarının öngördüğü yeni teknolojilerin kadınların statüsünü geriletmediği vurgulanmıştır. Çalışmada ayrıca, yeni tarımsal yöntemlerin geleneksel çalışma alanlarını ve cinsiyete dayalı işbölümü modellerini değiştirerek kadınları olumsuz yönde etkilediği ifade edilmiş ve temel olarak eşitlik üzerinde durulmuştur. Bu çalışma kalkınmada kadın düşüncesine, kalkınma sürecinde cinsiyetin boyutları ve önemine ışık tutması nedeni ile önemli bir katkı sağlamıştır (Braidotti ve ark., 1995).

Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde tarımsal işgücünün yarısını oluşturan kadınların toplumsal konumu ise, ancak 1975 Birleşmiş Milletler Kadın Yılı ile gündeme gelmiş, BM Kadının Statüsü Komisyonu tarafından 1975 yılında, Mexico City'de I. Dünya Kadın Konferansı düzenlenmiş, bunu takiben BM Genel Kurulunca 1975-1985 yılları arasındaki dönem "Kadın On Yılı" olarak ilan edilmiştir.

Bilindiği gibi, kadınların ilerlemesini engelleyen etmenler eğitsel, politik, ekonomik, sosyal,kültürel,hukuki ve dini koşullarla yakından ilişkilidir. Bu unsurlar ailede, toplumda, ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde kadınlara yönelik eşitsizlik, haksızlık ve sömürücü koşulların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Kadın On Yılı'nda "Eşitlik, Kalkınma ve Barış" hedeflerinin saptanması, kadınların ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde statülerinin geliştirilmesi, kadınların ayrıma tabi tutulmasının önlenmesi, kadınların üretime eşit ölçüde katılması ve kalkınmanın olanaklarından ve her türlü kaynaktan eşit biçimde yararlanması için çalışmalar yapılmıştır. "Eşitlik, Kalkınma ve Barış" hedeflerine ulaşmayı amaçlayan Kadın On Yılı'nın alt teması ise "Eğitim, Sağlık ve İstihdam" olarak belirlenmiştir.

On yıllık dönemin ilk yarısındaki gelişmeleri gözden geçirmek için 1980 yılında Kopenhag'da II. Dünya Kadın Konferansı düzenlenmiştir. Burada kadınların durumlarının iyileştirilmesi için alınacak önlemleri belirleyen "Hareket Planı" kabul edilmiş, toplumda etkin sosyal ve ekonomik değişikliklerin olabilmesi için kadınların önündeki engellerin ve yapısal dengesizliklerin ortadan kaldırılması kararlaştırılmıştır.

II. Dünya Kadın Konferansı'nı takiben "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi" (CEDAW) aynı yıl, 1 Mart 1980 tarihinde üye ülkelerin imzasına açılmıştır. 1985 yılında Nairobi'de düzenlenen III. Dünya

Kadın Konferansı'nda Kadın On Yılı'nın değerlendirilmesi yapılarak "Kadının Gelişmesi İçin İleriye Yönelik Stratejiler" saptanmıştır.

Bütün bu gelişmeleri takiben 1995 yılında Pekin'de toplanan IV. Dünya Kadın Konferansı sonunda oluşturulan Pekin Deklarasyonu ve Eylem Planında, kadın-erkek eşitliğini gerçekleştirmeye yönelik somut politikalar ortaya konulmuştur. Kadın sorunları konusunda toplumsal duyarlılığın artırılmasını sağlayan konferansta Türk delegasyonunca üç konuda taahhütte bulunulmuştur. Bu taahhütler 2000 yılına kadar; kadın okur-yazarlık oranının % 100'e çıkarılması, sekiz yıllık zorunlu kesintisiz eğitime geçilmesi, anne ve çocuk ölümlerinin % 50 oranında azaltılması ve "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi"ne konulan çekincelerin kaldırılmasını kapsamaktadır (Anon., 1998a).

Kadın olgusu, kalkınma projelerinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlar ile ulusal kamu kuruluşları ve gönüllü kuruluşlar, kadınların kırsal kalkınma süreci içinde hedef grup olarak dikkate alınmaları gereğinin kaçınılmazlığı konusunda görüş birliğine varmışlardır (Ertürk., 1991).

KIRSAL KESİMDE KADININ EĞİTİM DURUMU

Türkiye Cumhuriyetinin kurulduğu 1923 yılını izleyen ilk on yılda bir yandan modern bir devlet örgütünün kurulması diğer yandan Türk toplumunun yeniden yapılandırılması sağlanarak büyük bir değişim gerçekleştirilmiştir. Türk kadınına doğrudan etkileyen en önemli değişim 1924 yılında çıkarılan ve eğitimi tek sistem ve çatı altında toplayan "Tevhid-i Tedrisat Kanunu"nun kabulüdür. Böylece kadınlar en temel vatandaşlık hakkı olan eğitim görme hakkına kavuşmuşlardır (Anon., 1998b).

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana temel eğitimin zorunlu olduğu ülkemizde, 1928 yılında Türk alfabesinin kabulü ile yok denecek kadar düşük olan okuma-yazma oranı 1935 yılında kadınlarda % 9.8'e, erkeklerde ise % 29.4'e yükselmiştir. Okuma-yazma bilen kadın ve erkek nüfus oranı 1935 yılından günümüze kadar sürekli artmakla birlikte 1960 yılından sonra özellikle kadın nüfusta daha fazla bir artış gözlenmektedir. 1980'li yıllarda gerçekleştirilen okuma-yazma kurslarına kadınların daha fazla katılımı sonucu, kadınlardaki okur-yazar oranı günümüze kadar gerçekleşen en yüksek artışı göstererek 1980-1985 döneminde % 54.7'den % 68.2'ye yükselmiştir. 1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre kadınların % 72.0'si, erkeklerin ise % 88.8'i okuma-yazma bilmektedir (Anon 1998b). 12 ve daha yukarı yaşta nüfusun öğrenim durumları 1998 yılı itibarıyla Türkiye geneli dikkate alınarak Çizelge 1'de verilmiştir.

1998 verileri incelendiğinde ise, okuma-yazma bilen kadınların toplam nüfus içindeki oranının % 77.7'ye, erkeklerin oranının ise % 94.0'e yükseldiği, ancak kadınların %22.3'ünün, erkeklerin ise % 6.0'sının halen okur-yazar olmadığı

Çizelge 1. Cinsiyete göre 12 ve daha yukarı yaştaki nüfusun öğrenim durumu

	KADIN			ERKEK			TOPLAM	
	Sayı	%		Sayı	%		Sayı	%
	(Bin)	(Satır)	(Sütun)	(Bin)	(Satır)	(Sütun)	(Bin)	(Sütun)
Okuryazar olmayan	5.428	79.0	22.3	1.443	21.0	6.0	6.871	14.2
Okuryazar	1.163	47.9	4.8	1.264	52.1	5.3	2.427	5.1
İlkokul	12.245	49.1	50.4	12.675	50.9	53.0	24.920	51.7
Ortaokul	2.080	37.5	8.6	3.462	62.5	14.5	5.542	11.6
Ortaodeni meslek	110	51.2	0.5	106	48.8	0.4	215	0.4
Lise	2.019	42.9	8.3	2.692	57.1	11.2	4.711	9.7
Lisedeni meslek	488	35.4	2.0	892	64.6	3.7	1.380	2.8
Yüksekokul	767	35.4	3.1	1.400	64.6	5.9	2.167	4.5
TOPLAM	24.300	50.4	100.0	23.933	49.6	100.0	48.232	100.0

görülmektedir. Diplomasız okur-yazar kadınların oranı % 4.8'dir. Kadınların % 50.4'ünün ilkokul, % 19.4'ünün orta dereceli okul ve yalnızca % 3.1'inin yüksekokul veya fakülte mezunu olduğu belirlenmiştir (Anon., 1999b).

İnsan kapitalinin niteliğinin yükseltilmesi için, ilk aşamada, nüfusun tamamına eğitim olanakları sağlamak ve bu nüfusu zorunlu ilk veya temel öğretim kademesinden geçirmek gereklidir. Bu aşamanın başarıya ulaşmış ve ulaşmadığının göstergesi ise, okullaşma oranlarındaki artıştır. 1996-1997 öğretim yılına kadar zorunlu eğitimin 5 yıl olduğu ülkemizde, kız-erkek okullaşma oranları birbirine yakındır. Bu oranlar 1995-1996 öğretim yılında kızlarda % 88.2, erkeklerde % 92.3'tür. Ancak, temel eğitim sonrası eğitim aşamalarına kız öğrencilerin katılımı erkek öğrencilerin gerisinde kalmakta, bu açık bir üst düzeydeki okullara geçiş de etkilemektedir (Üçcan, 1992; Anon., 1998b).

Türkiye'de "eğitimde fırsat ve olanak eşitsizliği" sorunu sadece erkek ve kadın nüfus arasındaki eşitsizlik ve okullaşma oranlarının düşük olmasından kaynaklanmamakta, erkek ve kadın nüfus gruplarının var olan fırsat ve olanaklardan yararlanmada kendi içlerinde de belirgin farklar bulunmakta; bu farklar özellikle kırsal-kent ayrımında kendini göstermektedir (Bülbul, 1992). 12 ve daha yukarı yaştaki nüfusun yerleşim yerlerine göre öğrenim durumları 1998 yılı itibarıyla Çizelge 2'de gösterilmiştir.

1998 verilerine göre kırsal kesimde yaşayan kadınların % 28.6'sının okur-yazar olmadığı belirlenmiştir. Kırsal kesimdeki diplomasız okur-yazar kadınların oranı % 4.8, ilkokul mezunu kadınların oranı % 55.9, orta dereceli okul mezunu kadınların oranı % 10.1'dir. Bu kesimde yüksekokul veya fakülte mezunu kadın ise yok denecek kadar (% 0.6) azdır (Anon., 1999b).

Çizelge 2. Cinsiyet ve yerleşim yerine göre 12 ve daha yukarı yaştaki nüfusun öğrenim durumu (%)

	KADIN		ERKEK		TOPLAM	
	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent
Okuryazar olmayan	28.6	17.5	8.9	3.9	18.9	10.7
Okuryazar	4.8	4.8	7.1	3.9	5.9	4.4
İlkokul	55.9	46.1	60.8	47.1	58.3	46.6
Ortaokul	5.6	10.8	11.4	16.8	8.4	13.8
Ortaadengî meslek	0.3	0.6	0.3	0.6	0.3	0.6
Lise	3.5	12.1	7.3	14.1	5.4	13.1
Lisedengî meslek	0.7	3.0	2.2	4.9	1.5	3.9
Yüksek okul	0.6	5.1	2.0	8.7	1.3	6.9
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kız çocukların başlıca okula gitmeme nedenleri; okula ilgi duymama (% 24.7), okul masraflarının yüksek olması (%17.2), ailenin izin vermemesi (%14.0), ev işlerinde aileye yardım etmek zorunda olma (%11.3), hanehalkının ekonomik faaliyetlerine yardım etmek zorunda olma (% 7.5), uygun okulun olmaması (% 4.0), sakatlanma veya hastalanma (% 3.5), ücretli çalışmak zorunda olma (% 2.0) ve öğretmenler ile iyi geçinmeme (% 0.1) olarak sıralanmaktadır. Özellikle kırsal kesimde kız çocukların işgücünden daha fazla yararlanması, erken evlilikler, okula geç başlama, kızların eğitimine ilişkin güdülenme eksikliği, eğitim maliyetinin yüksekliği, ataerkil değer yargıları ve bunlara bağlı olarak eğitimin geleceğe yönelik bir katkısının olmayacağı düşüncesi kız çocukların eğitimini olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir (Anon., 1998b).

Zorunlu eğitim 1997 yılından itibaren ülkemizde 5 yıldan 8 yıla çıkarılmıştır. İlköğretim ve Eğitim Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle ilköğretim kurumlarının 8 yıllık okullardan oluşacağı ve kesintisiz eğitim yapılacağı kararı kabul edilmiş ve bu karar 1997-1998 öğretim yılından itibaren uygulamaya konulmuştur. 8 yıllık eğitim kız çocukların okullaşmasına önemli bir katkı sağlayacak ve daha üst düzeydeki okullara devam etmeyi kolaylaştıracaktır (Anon 1998b).

Eğitim yalnızca örgün eğitimi akla getirmemelidir. Ülkemizde yaygın eğitim faaliyetleri daha çok Milli Eğitim Bakanlığı, Tarım Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı tarafından yürütülmektedir. Yetişkin eğitimi programları ile birçok toplumda büyük değişiklikler yaratılmıştır. Bu tip faaliyetlere kadınların katılımı hem kendileri hem aileleri hem de toplum açısından son derece yararlı olmaktadır.

Ülkemizde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından uygulanan çeşitli programlar ile örgün eğitime hiç başlamamış ya da belirli bir aşamadan sonra ayrılmış genç kız ve kadınlar için yaygın eğitim olanakları sunulmakta, 7-14 yaş grubunda olup

okuma-yazma bilmeyenlere okuma-yazma kursları açılmaktadır. Ayrıca mesleki ve teknik eğitim kurumlarında yeni bir yapılanmayı öngören bir proje ile örgün eğitime devam eden ancak okuldan ayrılmak zorunda kalan kız çocukların devam ettikleri alanlara uygun meslek sertifikası almalarına olanak sağlanmaktadır. Aynı proje kapsamında örgün eğitime devam etme koşullarını taşımayan kadınlara da, istedikleri alanda eğitim ve sertifika alabilme hakkı verilmektedir. Ayrıca okuldan erken ayrılan kız çocuklara ve her yaştaki kadınlara 1994-1995 öğretim yılından başlayarak önemli bir eğitim olanağı hazırlayan açık lise uygulamasına geçilmiştir (Anon., 1998b). Sağlık Bakanlığı'nın yaygın eğitime yönelik çalışmaları daha çok aile planlaması, ana-çocuk sağlığı gibi konuları kapsarken, Tarım Bakanlığı tarım ve ev ekonomisi faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yürütmektedir.

Eğitim kadınların öz-saygılarının gelişmesine yardım eden ve kendilerine güvenlerini artıran önemli bir faktördür. Okur-yazar olmak kadınların yeni seçeneklerin farkına varmalarına ve rasyonel kararlar verebilmelerine yardımcı olur. Okur-yazarlık insanların gerekli bilgilere ulaşmalarına, doğal kaynakları daha iyi kullanmaları ve çevreyi korumalarına yardım eder (Smyke, 1991; Ballara, 1992). Ayrıca araştırmalar eğitim alan kadınların daha geç evlendiklerini (eğitim almayanlardan ortalama 4 yıl geç), daha küçük bir aileye sahip olduklarını, modern bir aile planlaması yöntemi kullandıklarını, sağlık hizmetlerinden yararlandıklarını, doğumda ve erken yaşlarda çocuklarının ölme oranlarının daha düşük olduğunu ve daha çok gelir elde etme kapasitesine sahip olduklarını göstermektedir (Smyke, 1991).

Türkiye'de kırsal kesimde yaşayan kadınlara götürülecek eğitim hizmetleri öncelikle ele alınmak durumundadır. Kadınların verimliliklerinin artırılması, sosyo-ekonomik konumlarının iyileştirilmesi ve kararlara daha üst düzeyde katılmalarını öngören eğitim politikalarının etkinleştirilmesi ile değişime uyum sağlanması mümkün olabilir (Bircan, 1992).

KIRSAL KESİMDE KADININ KONUMU

Kırsal kesim gerek geleneksel yapısı gerekse uğraşı biçiminin farklılığı nedeniyle kentsel kesimden ayrılmakta, tarımda çalışanların büyük bir bölümünü kadınlar oluşturmaktadır. Bu yapı kırsal kadına işgücünün kullanımı ve yoğunluğu açısından farklı bir görünüm kazandırmaktadır (Gün ve Gülçubuk 1995). 12 ve daha yukarı yaşta olup istihdam edilen kadın ve erkeklerin faaliyet gösterdikleri alanlar yerleşim yeri dikkate alınarak Çizelge 3'de verilmiştir. Çizelge 3'den de anlaşılacağı gibi, Türkiye genelinde kadınların % 70.0'i, erkeklerin % 32.6'sı tarım sektöründe çalışmaktadır. Kırsal kesimde tarım sektöründe çalışan kadınların oranı % 92.7, erkeklerin oranı % 63.6'dır. Tarım dışı sektörlerde çalışan kadınların oranı kırsal kesimde % 7.3 iken, erkeklerde oran %36.4 olarak bulunmuştur (Anon., 1999b).

Çizelge 3. İstihdam edilen nüfusun yerleşim yeri ve iktisadi faaliyet kolu (%)

	KADIN			ERKEK		
	Kır	Kent	Toplam	Kır	Kent	Toplam
Tarım	92.7	8.8	70.0	63.6	3.7	32.6
Tarım işi	7.3	91.2	30.0	36.4	96.3	67.4

Kırsal kesimde kadınların üretime katılma biçimleri, tarımsal faaliyetin türüne ve ailenin gelir durumuna bağlı olarak değişmektedir (Sirman, 1991). Türkiye’de tarım işletmelerinin büyük çoğunluğu, tarımsal çalışmaların aile bireyleri tarafından yürütüldüğü, yabancı işgücünden yararlanmanın sözkonusu olmadığı ya da çok sınırlı kaldığı küçük ölçekli işletmelerdir. Kırsal alanda yaşayan kadınlar üretici faaliyetlerinin çok büyük bir bölümünü küçük aile işletmelerinde ücretsiz aile işçisi olarak yerine getirmektedirler. Erzurum’da kadınların tarımsal üretime katılmalarını etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla yapılan bir çalışmada kadınların % 70.6’sının ev işlerinin yanısıra ücretsiz aile işçisi olarak tarımsal faaliyetlere katıldıkları saptanmıştır (Ertürk, 1987). Adana ili kırsal kesimde kadının konumunu belirlemek için yapılan bir çalışmada ise kadınların % 69.2’sinin tarımsal faaliyetler ile ilgilendikleri bulunmuştur (Sarptürk, 1990). Kırsal kesim kadınının sosyo-ekonomik ve kültürel konumunu belirlemek amacıyla Türkiye genelinde yürütülen bir başka araştırmada ise kadınların çoğunlukla tarım sektöründe ve kendi tarım işletmelerinde çalıştıkları yani ücretsiz aile işçisi konumunda oldukları belirlenmiştir (Yıldırak, 1992). Ancak, ücretli işgücü kullanan büyük işletmelerde de kadınların tarım dışında kalmadıkları ve üretime katıldıkları bilinmektedir. Kadınların tarımsal faaliyetlere düşük oranlarda ücretli ya da yevmiyeli katılımları da sözkonusu olabilmektedir. Özellikle tarım işlerinin yoğun olduğu ekim ve hasat dönemlerinde kadınlar ücretli ya da yevmiyeli iş bulabilmektedirler (Nazik ve Gönen, 1993; Hasipek ve ark., 1995). Türkiye genelinde istihdam edilen 12 ve daha büyük yaştaki kadın ve erkeklerin işteki durumları ise 1998 yılı itibariyle yerleşim yeri gözönüne alınarak Çizelge 4’de gösterilmiştir.

Çizelge 4. İstihdam edilen nüfusun yerleşim yeri ve işteki durumu (%)

	KADIN			ERKEK		
	Kır	Kent	Toplam	Kır	Kent	Toplam
Ücretli	4.6	76.2	23.9	19.5	56.1	38.5
Yevmiyeli	4.9	6.1	5.3	9.3	12.5	10.9
İşveren	0.1	2.3	0.7	3.7	12.1	8.1
Kendi hesabına	8.9	6.3	8.2	47.0	15.8	30.8
Ücretsiz aile işçisi	81.5	9.1	61.9	20.5	3.5	11.7

İstihdam edilen kadınların Türkiye genelinde % 61.9’u ücretsiz aile işçisi olarak çalışırken bu oran erkeklerde sadece % 3.5’dir (Çizelge 4). Kırsal kesim

kadınlarının işteki durumları incelendiğinde ise ücretsiz aile işçisi olarak çalışanların oranının % 81.5'e yükseldiği görülmektedir. Kırsal kesimde kendi hesabına çalışan kadınlar % 8.9, yevmiyeli çalışanlar % 4.9, ücretli veya maaşlı çalışanlar % 4.0, işveren konumunda olanlar ise % 0.1 oranındadır (Anon., 1999b).

Tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu toplumlarda, erkekler genellikle toprağı temizleme, işleme, kadınlar ise ürünleri dikme, çapalama, yabani otları ayıklama, hasat, depolama ve hayvan bakımı ile ilgili işlerden sorumludurlar (Rodda, 991). Ankara kırsal kesimde yapılan bir araştırmada kadınların çoğunluğunun "ürün pazarlama" (%91.6), "hasat" (% 89.5), "toprağı ekime hazırlama" (% 88.2), "çapa yapma" (% 87.0), "sulama" (% 83.2) faaliyetlerine katıldıkları saptanmıştır. Kadınların önemli oranda katıldıkları diğer tarımsal faaliyetlerin ise, "taşıma" (% 79.0), "hayvan bakımı" (% 77.3), "budama" (% 76.9), "ekim" ve "gübreleme" (% 73.5) olduğu belirlenirken, "tarımsal mücadele"nin çoğunlukla (% 86.1) kadınların katılmadığı bir faaliyet olduğu anlaşılmıştır (Hablemitoğlu, 1996).

Kadınların tarımdaki rolü, mekanizasyonun boyutlarına, ailenin mülkiyet-gelir durumuna ve ürün çeşidine bağlı olarak değişmektedir. Mekanize tahıl üretiminde kadınlar tarla üretiminden tamamen uzaklaşmışlardır. Büyük topraklı ailelerde de kadınlar tarımsal üretimde rol üstlenmezken, az topraklı ailelerde mevsimlik işçi olarak çalışmakta, hayvan bakımı ve hayvansal üretim faaliyetlerinde istihdam edilmektedirler. Endüstri bitkileri üretiminde ve çeşitlenmiş tarım yapan yörelerde ise kadınlar genellikle el emeğine dayalı olan işleri üstlenmişlerdir. Bu yörelerde erkekler daha prestijli olan mekanize faaliyetleri yürütmektedirler (Sirman, 1991). Batı ve Orta Anadolu'da gerçekleştirilen bir çalışmada iş yükü ve tüketim kalıpları açısından, kadın-erkek eşitsizliğinin mekanize tarım yapılan yerlerde daha fazla, çeşitlenmiş tarım yapılan yerlerde ise daha az belirgin olduğu saptanmıştır (Berik, 1990).

Tarımın büyük ölçüde aile içi ücretsiz kadın emeği ile yürütülmesi, erkeklerin mevsimlik ya da sürekli tarım dışı işlerde çalışmalarını mümkün kılmaktadır. Bu durumda aileler yıllarca parçalanmış bir yaşam sürmekte, tarımsal faaliyetler kadınların çabaları ile devam etmektedir (Ertürk, 1992). Araştırma bulguları işçi göçünün yoğun olduğu yörelerde tarımsal faaliyetlerin kadınların kontrolüne geçtiğini ve bu durumun kadınlara belirli ölçüde özgürlük sağladığını göstermektedir (Özbay, 1982; Aydın, 1986; Ertürk, 1987).

Tüm bunlar kırsal kesimde yaşayan kadınların tarımsal üretime çoğu zaman erkeklerden daha fazla katkı sağlayan önemli bir emek gücünü oluşturduklarını göstermektedir. Ancak kadınların üretim sürecindeki ve sosyo-ekonomik yaşamdaki rol ve katkıları göz ardı edilmekte ve gerçekleştirdikleri üretim resmi kaynaklara yansımamaktadır. Kırsal kesim kadınının tarımsal üretime, aile ve ülke ekonomisine katkısı dikkate alınmamakta, kadın sadece çocuk doğuran ve iş yapan bir birey olarak değerlendirilmekte, yeniliklerin kadınların yaşamını ne şekilde etkileyeceği önemsenmemektedir (Anon., 1998b).

KIRSAL KESİMDE KADININ EĞİTİM DURUMU VE KONUMUNU İYİLEŞTİRİCİ FAALİYETLER

Kadınların gelişme sürecindeki yerlerinin belirlenmesi ve konumlarının iyileştirilmesine yönelik farklı görüş ve modeller üzerinde durulmaktadır. Gelişme projelerini kadın konusundaki yaklaşımları açısından; cinsiyeti göz önüne almayan projeler, kadın bileşeni olan projeler, özel kadın projeleri ve cinsiyet açısından bütünleşmiş projeler olmak üzere dört model kapsamında tanımlama mümkündür (Ertürk, 1991).

Cinsiyeti göz önüne almayan model günümüzde en yaygın olan modeldir. Altyapı bakımından gelişmemiş yörelerde bu yaklaşım geçerli olabilir. Ancak bu çalışmalarda kadınların aleyhine işleyen sonuçlar da ortaya çıkabilir. Kadın bileşeni olan projeler; aile refahını kalkınma hedefi olarak gören, dolayısı ile ev ekonomisi, aile planlaması gibi alt projeleri kapsayan çalışmalardır. Bu model ayrıca, kadını boş işgücü olarak tanımlamakta, gelir getirici faaliyetler çerçevesinde, projeye dahil etmektedir. Bu yaklaşım kadınların yeni alanlarda beceri kazanmaları ve aile gelirine katkıda bulunmaları açısından yararlı olabilir. Özel kadın projeleri; kadın bileşeni olan projelere kıyasla daha fazla yarar sağlayabilen çalışmalardır. Ancak bu projeler planlanırken kadınların ayrı ve homojen bir sosyal kategori olmadıkları gerçeği dikkate alınmalıdır. Cinsiyet açısından bütünleşmiş projeler ise; uzun vadede kadın ve erkeklerin kalkınma süreci ile aktif olarak bütünleşmelerini sağlamada ve cinsiyet yapılanmasını değiştirmede en etkili ancak en güç yöntem olarak değerlendirilmektedir (Ertürk, 1991).

Kadınların eğitim durumlarını, ekonomik, sosyal ve siyasal statülerini iyileştirmeyi amaçlayan faaliyetler, ülkemizde Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana gündemdedir. Ancak bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmalar daha çok "sorun saptama", "mevcut durumu tanımlama" ve bunlara ilişkin "araştırma" etkinlikleri ile sınırlı kalmış, kadınların üretim temelinde bilgi, beceri, gelir artışı, katılım ve örgütlenmelerinin sağlanmasına dönük kapsamlı uygulamalar yalnızca sınırlı sayıda gönüllü kuruluş ve Birleşmiş Milletler desteğinde bazı kamu kuruluşları tarafından yürütülmüştür (Saltık ve ark., 1994).

Türkiye'de kırsal kalkınma projeleri öncelikle bölgesel dengesizlikleri giderme amacını gütmektedir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin geri kalmışlığı, son yıllarda hükümet programlarında öncelikli bir konu olarak ele alınmaktadır. Kalkınmada öncelikli yöreler derecelendirilerek kalkınma planlarında bu konuya önem verilmiştir (Ertürk, 1991).

Günümüze kadar gerçekleştirilen projeler incelendiğinde, Türkiye'de kırsal kesim kadınının kalkınma sürecine katılımının sağlanması konusundaki çaba ve girişimlerin oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Projelerin hemen hepsinde kadının kırsal yapıdaki önemine değinilmiş, ancak kadın büyük ölçüde kapsam dışı bırakılmıştır. Genel amaç kırsal alt yapıyı geliştirmek, teknoloji transferleri

yolu ile tarımı modernleştirmek ve böylece kırsal kesimde yaşayan ailelerin gelir düzeylerini yükseltmek olmuştur. Türkiye’de kadın boyutu açısından yaygın olan projeler genellikle cinsiyeti göz önüne almayan ya da kadın bileşeni olan projelerdir.

Doğrudan kadınlar hedeflenerek hazırlanan projeler ise, daha çok aile planlaması, ana-çocuk sağlığı, beslenme, okur-yazarlık ve el sanatları alanlarında gerçekleşmiştir. Kadının emeğinin üretken kılınması ve ekonomik anlamı kazanca dönüşmesi konusu ise daha sonra ele alınmaya başlanmıştır (Ertürk, 1991).

Kadın statüsü ile eğitim düzeyi, üretim sürecine katılımı ve elde ettiği gelir arasında pozitif bir ilişki vardır. Kadınlara beceri kazandırılması ve bunun sonucunda ürettikleri ürünleri satarak gelir elde etmeleri; onların ekonomik yaşama daha fazla katılmalarına, kalkınmadan daha fazla pay almalarına, aile ve toplumdaki konumlarının iyileşmesine neden olmaktadır (Bircan, 1992).

Bu bağlamda, kadınlara yönelik projelerin öncelikle okuma yazma öğretme, beceri geliştirme ve pazara yönelik üretim temelinde gelir getirme amacına dayandırılması konusu önem kazanmıştır. Kadınların beceri ve gelir düzeylerinin yükseltilmesine yönelik bir proje kapsamında GAP Bölgesinde kırsal kesimde yaşayan genç kız ve kadınlara “gelir getirici herhangi bir iş yapıyor musunuz” sorusu yöneltildiğinde, olumlu yanıt verenlerin oranının yalnızca % 15.0 olduğu ve bu işleri yapanların yarısının (%50.0) bu işleri yapmayı kurslarda öğrendikleri belirlenmiştir. Bu durum kursların gelir getirici beceri kazandırma faaliyetleri açısından önemini vurgulamaktadır. Çalışmada ayrıca beceri kazandırıcı kurslara katılmak isteyenlerin oranının % 86.0 olduğu, en çok talep edilen kursların nakış, dikiş-giyim, halı-kilim dokuma, örme, battaniyecilik, kümes hayvancılığı, kuaförlük ve el sanatları kursları olarak sıralandığı belirlenmiştir (Bircan, 1992).

GAP bölgesinde yürütülen “Sulu Tarıma Geçişte Ailelerin Kaynak Yönetimi Eğitimi Projesi” kapsamında Şanlıurfa Kısas’ta kadınların % 68.5’inin okur-yazar olmadıkları, % 31.5’inin beceri geliştirme kurslarına katıldıkları, katılanların % 82.4’ünün dikiş, % 64.7’sinin nakış, % 41.2’sinin halı dokuma kurslarına devam ettikleri, % 40.7’sinin beceri geliştirme kursları açılırsa katılmak istedikleri bulunmuştur. Aynı proje kapsamında, Mardin Derik’te kadınların %85.5’inin okuryazar olmadıkları, %13.4’ünün beceri geliştirme kurslarına katıldıkları, katılanların % 92.3’ünün nakış, % 76.9’unun dikiş kurslarına devam ettikleri, % 22.7’sinin beceri geliştirme kursları açılırsa katılmak istedikleri belirlenmiştir. Her iki yörede de kadınlar daha çok nakış, dikiş, halı dokuma, yemek-kek-pasta yapımı gibi kurslara katılmak istediklerini ifade etmişlerdir. Bir kadın ise okuma yazma kursu açılmasını istemiştir (Gönen ve ark. 1997a; Gönen ve ark., 1997b).

Kadınların insansal kaynaklarını kullanma durumlarını ve bu kaynakların kullanımını sınırlayan faktörleri belirlemek amacı ile Edirne’de yapılan bir araştırmada kırsal kesimde yaşayan kadınların çocuk bakımı, ev işleri, gıda işleme, tarımsal ürün yetiştirme, hayvan bakımı, evlilik ve akrabalık ilişkileri konularında

insansal kaynaklarının geliştirilmesinde anne, akraba, komşu ve arkadaşlar gibi informal bilgi kaynaklarının etkili olduğu, çoğunun (% 59.3) beceri geliştirme kurslarına katılmak istedikleri, % 44.4'ünün ücretli bir işte çalışmayı arzuladıkları belirlenmiştir (Salman ve Bayraktar, 1997). Eğitim düzeyinin yetersiz, sağlık hizmetlerinin sınırlı olduğu kırsal yörelerdeki küçük yerleşim birimlerinde yaşayan kadınların beceri geliştirme projeleri kapsamına alınarak, beceri ve gelirlerinin artırılması, yöresel kalkınma ve işsizlik sorunlarının çözümüne de katkıda bulunacaktır (Bircan, 1992).

Projelerde ayrıca kadının toplum içinde üstlendiği rollere uygun haklar elde etmesi ve toplumsal ilişkiler sisteminde saygınlık kazanması amacı ile eğitim, sağlık, kaynak yönetimi gibi konuları içeren sosyal çalışmalara da yer verilmesi önemlidir. Bu çerçevede; genel sağlık, ana-çocuk sağlığı, toplum ve çevre sağlığı, beslenme, aile planlaması, gelir yönetimi, tüketici hakları, iş kolaylaştırma, vatandaşlık bilgisi gibi konularda yapılacak eğitim-yayım çalışmalarının da projeler kapsamına alınması materyal ve insansal kaynakların akılcı bir biçimde yönetilmesine ve yaşam düzeyinin yükseltilmesine katkı sağlayabilir (Saltık ve ark. 1994, Gönen ve ark. 1997c).

SONUÇ ve ÖNERİLER

Geniş kapsamlı bir süreç olan kalkınma, ekonomik ve toplumsal hedeflere ulaşma çabası olarak tanımlanmakta, bu süreç içinde kadınların rolü özellikle önem kazanmaktadır. Pek çok Avrupa ülkesinde okuryazar olmayan kadına raslanmazken, ülkemizde bu oran % 22.3'dür. İnsana yatırım yani eğitim en verimli yatırım olarak kabul edilmektedir. Nüfusun tamamının temel öğretim kademesinden geçirilmesi ve okullaşma oranlarının yükseltilmesi zorunludur. Kadınlarda erkeklerden daha düşük olan okuryazarlık oranına yol açan engelleri ortadan kaldıracak kadın öncelikli programlara ise özel olarak gereksinim duyulmaktadır.

Kırsal kesimde yaşayan kadınların toplumsal yaşamın sunduğu tüm çağdaş olanaklardan yararlanabilmeleri için;

- Eğitim programlarının çeşitli kuruluşların işbirliği ile kalkınmada kadının rolünü dikkate alan bir bakış açısı ile hazırlanması,
- Kırsal kalkınma ile ilgili plan ve politikaları hazırlayanlara toplumsal cinsiyet bakış açısının kazandırılması,
- Kırsal kesim kadınlarının, kalkınma plan ve projelerinin müzakere ve uygulanmasına katılmalarının sağlanması,
- Kırsal kesimdeki küçük girişimci kadınlara uygun koşullarda kredi olanağı yaratılması,

- Kırsal kesim kadınlarına birey olarak üretimin her aşamasında kararlara katılma bilinci ve iletişim teknolojilerinden yararlanma bilgisi verilmesi,
- Kırsal kesimdeki kız çocuklara, eğitilecek lider kadınlar yardımı ile, geleneksel alanların dışında yeni beceriler öğretilmesi,
- Kırsal kesim kadınlarına uygulanacak eğitim programlarının yalnız ev içi rolleri pekiştiren programlar olmaması, geleneksel olmayan alanları da kapsamına özen gösterilmesi,
- Eğitim programlarına katılan kadınların çoğu kez eşlerinin veya babalarının desteğini almaları gerektiğinden bu programların erkekleri de kapsamına çalışılması gerekmektedir.

Eğitim bir çok alanda kadının ilerlemesi için bir başlangıç noktasıdır. Kadının toplum içindeki konumu ve istihdam olanakları üzerinde etkili olan en önemli faktördür. Ancak araştırmalar kadının eğitilmiş olmasının sosyo-kültürel yapı ile başa çıkabilmesi için her zaman yeterli olmadığını, toplumda geleneksel bir kadın imajının ve sosyal bir baskının olduğunu göstermektedir.

Bu nedenle geleneksel toplumsal yapı ve kurumların etkinliğini sürdürdüğü bölge ve yörelerde doğrudan "kadına yönelik" tanımlamalar yapmak ve çözümler üretmek her zaman gerçekçi olmamaktadır. Kadını dikkate almayan, sorunlarına çözüm üretmeyen bir kalkınma programının başarıya ulaşması da mümkün görülmemektedir. Bu durumda en gerçekçi olan kadın ve erkeklerin kalkınma süreci ile aktif olarak bütünleşmelerini sağlayacak yöntemler ve çözümler üzerinde durmak, kadın ve erkeğin birlikte eğitilip yönlendirileceği disiplinlerarası projeler üretmektir.

Eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması, kadınların aile yaşamı, çalışma yaşamı ve politik yaşamda arka planda kalmalarına yol açan sosyo-kültürel faktörlerin aşılması, bilimsel bilgi ve bireysel girişimin yönlendirdiği bir yaşam biçiminin benimsenmesi ve bu anlayışa göre, eğitimi değişen koşullara uyarlayan yaşam boyu eğitim politikalarının üretilmesi için yeterli kaynak ayrılması Türkiye'nin 2000'li yıllarda çağdaş ve demokratik ülkeler arasında yer alabilmesinin temel koşullarıdır.

KAYNAKLAR

- Anon, 1998a. T.B.M.M. Kadının Statüsünü Araştırma Komisyonu Raporu. T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Kasım 1998, TAKAV Matbaacılık Yayıncılık A.Ş., Ankara.
- Anon, 1998b. Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye'de Kadının Durumu. T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, TAKAV Matbaacılık Yayıncılık A.Ş., Ankara.
- Anon, 1999a. 1997 Genel Nüfus Tespiti, İdari Bölünüş. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Yayın No: 2281, Ankara.
- Anon, 1999b. Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları, Ekim 1998. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Arat, N. 1992. Kadın Eğitime Yönelik Politika ve Stratejiler. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Türkiye'de Kadın Eğitimi Birinci Uluslararası Konseyi Bildiriler, 23-26 Haziran 1992, İmece Yayıncılık Ltd., Ankara.
- Aydın, Z. 1986. Underdevelopment and Rural Structures in Southeastern Turkey: The Household Economy of Gısgıs and Kalhana. Ithaca Press, London.
- Ballara, M. 1992. Women and Literacy. Zed Books Ltd., London.
- Berik, G. 1990. Türkiye'de Kırsal Kesimde Halı Dokumacılığı ve Kadının Ezilmişliği Karşılaştırmalı Bir Tartışma (ed: Ş. Tekeli) Kadın Bakış Açısından: 1980'ler Türkiye'sinde Kadın, İletişim, İstanbul.
- Bircan, İ. 1992. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Kadınların Beceri ve Gelir Düzeylerinin Yükseltilmesi. Unicef, Türkiye.
- Boserup, E. 1970. Women's Role in Economic Development. George Allen and Unwin, London. "Alınmıştır" Sirman, N. 1991. Gelişme Sürecinde Kırsal Kesim Kadını Yaklaşımlar ve Sorunlar. Kırsal Kesimde Kadının Statüsü: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. ILO-TKV Danışma Toplantısı Raporları, Aralık 1990, Ankara, s: 16-29.
- Braidotti, R. Charkievicz, E., Häusler, S. and Wieringa, S. 1995. Women, the Environment and Sustainable Development, Towards a Theoretical Synthesis, Zed Books, London.
- Bülbül, A.S. 1992. Türkiye'de Kadın Nüfusunun Eğitim Durumu. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Türkiye'de Kadın Eğitimi Birinci Uluslararası Konseyi Bildiriler, 23-26 Haziran 1992, İmece Yayıncılık Ltd., Ankara.
- Cingi, S. 1991. Eğitim Üzerine Düşünceler. Ekonomide Ankara, 37:26-29.

- Deacon, R.E. and Firebaugh, F.M. 1981. Family Resource Management, Principles and Applications. Allyn and Bacon, Inc., Boston.
- Ertürk, Y. 1987. Erzurum Bölgesinde Kadının Tarımsal Üretime Katılımı Konusunda Bir Araştırma. Kadının Tarımsal Üretime Katılımı Sempozyumu, 28-29 Eylül 1987, (Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı, Erzurum Vali-liği, FAO), Erzurum.
- Ertürk, Y. 1991. Türkiye’de Uygulanan Kırsal Kalkınma Projelerinde Kadın Boyutu. Kırsal Kesimde Kadının Statüsü: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. ILO-TKV Danışma Toplantısı Raporları, Aralık 1990, Ankara, s:30-38.
- Ertürk, Y. 1992. Türkiye’de Sosyo-Ekonomik Gelişme ve Kırsal Kadının Konumu. Kadın ve Sosyo-Ekonomik Gelişme Konferansı, 20-21 Mayıs 1991, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayını, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Fazlıoğlu, A. 1997. GAP Bölgesi’nde Kırsal Alanda Kadının Toplumsal Durumu. Anahtar, 9(97): 21-22.
- Gönen, E. ve Özgen, Ö. 1993. İnsan Kapitaline Yatırım. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları: 1304, Derleme:57,A.Ü.Ziraat Fakültesi Halkla İlişkiler ve Yayın Ünitesi, Ankara.
- Gönen, E., Bayraktar, M., Kalıncara, V., Özgen, Ö., Babekoğlu, Y., Salman, M., Özmete, E. ve Ufuk, H. 1997a. GAP Bölgesinde Sulu Tarıma Geçişte Ailelerin Kaynak Yönetimi Eğitim Projesi, Şanlıurfa Kısas Sulama Birliği Örneği Çalışma Raporu 2, TEMAV Tarımsal Enerji ve Mekanizasyon Araştırma ve Eğitim Vakfı, Ankara.
- Gönen, E., Bayraktar, M., Kalıncara, V., Özgen, Ö., Babekoğlu, Y., Salman, M., Özmete, E. ve Ufuk, H. 1997b. GAP Bölgesinde Sulu Tarıma Geçişte Ailelerin Kaynak Yönetimi Eğitim Projesi, Mardin Derik-Dumluca Sulama Birliği Örneği Çalışma Raporu 3, TEMAV Tarımsal Enerji ve Mekanizasyon Araştırma ve Eğitim Vakfı, Ankara.
- Gönen, E., Bayraktar, M., Kalıncara, V., Özgen, Ö., Babekoğlu, Y., Salman, M., Özmete, E. ve Ufuk, H. 1997c. GAP Bölgesinde Sulu Tarıma Geçişte Ailelerin Kaynak Yönetimi Eğitim Projesi Çalışma Rap1, TEMAV Tarımsal Enerji ve Mekanizasyon Araştırma ve Eğitim Vakfı, Ankara.
- Gün, S. ve Gülçubuk B. 1995. Kırsal Kesimin Gizli Gücü: Üretici Kadınlarımız. Mülkiyeliler Birliği Dergisi, 19(182):32-39.
- Hablemitoğlu, Ş. 1996. Kırsal Ailede Kadının İş Modelleri ve Kararlara Katılımı. Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi (Basılmamış), Ankara.

- Hasipek, S., Aktaş, N., Bayraktar, M., Salman, M., Bayındıroğlu, A.ve Çetinsoy, S. 1995. Kırsal Kesimdeki Kadının Eğitimi. Türkiye Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kongresi, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları No: 26, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Haftası'95 Kongre, 9-13 Ocak, Ankara.
- Nazik, M.H. ve Gönen, E.1993. Kadınların Mevsimlik Tarım İşlerinde Çalışmalarının Ailenin Ekonomik Durumu ve Yaşam Biçimine Etkisi. A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayınları: 1309, Bilimsel Araştırma ve İncelemeler: 722, A.Ü. Ziraat Fakültesi Halkla İlişkiler ve Yayın Ünitesi, Ankara.
- Özbay, F. 1982. Women's Education in Rural Turkey. (ed: Ç. Kağıtçıbaşı), Sex Roles, Family, and Community in Turkey, Indiana University Press, Indiana.
- Rodda, A. 1991. Women and the Environment. Zed Books Ltd., London.
- Salman, M. and Bayraktar, M.1997.The use of human resources of women in Turkey. Journal of Consumer Studies and Home Economics, 21: 387-399.
- Saltık, A., Dersan, N., Fazlıoğlu, A., Okdemir, S., Çakaloz, B. ve Kapucu,A. 1994.GAP Bölgesinde Kadının Statüsü ve Kalkınma Sürecine Entegrasyonu Araştırması. T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Afşaroğlu Matbaası, Ankara.
- Sarptürk, İ.1990. Adana ili Kır Toplum Yapısı İçinde Kadının Yeri.Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış) Adana.
- Sirman, N. 1991. Gelişme Sürecinde Kırsal Kesim Kadını, Yaklaşımlar ve Sorunlar.Kırsal Kesimde Kadının Statüsü: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. ILO-TKV Danışma Toplantısı Raporları, Aralık 1990, Ankara, s:16-29.
- Smyke, P. 1991. Women and Health. Zed Books Ltd., London.
- Üçcan, F. 1992. Önce İnsan. Biar and Konrad-Adenauer-Stiftung, Ankara.
- Yıldırak, N.1992. Köy Kadınlarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Konumları. Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul.